

The Image of Poland as a Center of Torah Learning after the 1648 Persecutions / דימויו של בית ישראל בפולין כמרכז תורה אחרי גזירות ת"ח-ת"ט

Author(s): משה רוסמן and Moshe Rosman

Source: *Zion* / 1986 / תשמ"ו, ציון, Vol. נא‎, חוברת ד, (תשמ"ו / 1986), pp. 435-448

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23559912>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* / ציון

דימויו של בית ישראל בפולין כמרכז תורה אחרי גזירות ת"ח-ת"ט*

מאת משה רוסמן

א

רושמי הכרונות, התפילות והדרשות, שכתבו בעקבות גזירות ת"ח וגזירות ת"ט, ראו במאורעות אלה, כאבותיהם, עונש משמיים¹. היו שתי דעות באשר לזהות החוטא שבעקבות התנהגותו נגרם האסון. לפי דעה אחת, יהודי פולין נענשו על חטאיהם הם, כגון הלוואה בריבית, חילול שבת, גידול חזירים, ביטול תורה, הלשנה, זנות, וכיוצא באלה². ואילו אחרים גרסו, שצדיקים נתפסים בעוון הדור, ואת אשר יאהב יוכיח³. לפי השיטה השנייה, יהודי פולין אינם חוטאים אלא צדיקים, ודווקא הקהילה היהודית הפולנית נבחרה

★ מאמר זה הינו עיבוד של הרצאה שהושמעה בישיבת מליאה של הקונגרס התשיעי העולמי למדעי היהדות בירושלים, בשנת תשמ"ה. איתור המקורות מתוך ספרות השו"ת נעשה בחלקו בסיוע המערכת הממוחשבת של פרויקט השו"ת באוניברסיטת בראיילן, ואני מודה לצוות מרכז בראיילן למחשבים ויהדות על שיתוף הפעולה.

1 לאפיין תגובות מסורתיות לפורענות, ראה: D.G. Roskies, *Against the Apocalypse: Responses to Catastrophe in Modern Jewish Culture*, Cambridge Mass. 1984, עמ' 15–52, ובמיוחד עמ' 48–52 בעניין גזירות ת"ח.

2 גבריאל בן יהושע שוסברג, פתח תשובה, אמשטרדם ת"א, דף ד ע"א: 'גם כונתי רצוי להיות שהחזות קשות הוגד להם מפי הנביא ישעי' כ"ד לענוש את שמחי הלב במשוש תפים וכנור לשתות יין ושכר כמו שמפורש שם להתכפר גם בזה עון שהיתה בית יעקב בעו"ה כאשר בוערת לנעורת הומיה היא וסודרת בבתי המשתאות והפונדקאות שעשו לרוב על המחיה והקלקלה והסתעף מזה לשמות אל גיל כעמים בחגיהם ואידיהם והרבה שכרות ויין עושה וכל מקום שאתה מוצא זנות (המקום גורם) שם אתה מוצא אנדרלמוסא באה כו' וה' הטוב יכפר בעד'. ובאשר לחטאים שעליהם נענשו יהודי פולין, ראה: שם, דפים ד–ה (הלשנה וחוסר סולידאריות), דף ו (ביזיון התורה), דף יא (הלשנה ומחלוקת). אף כך כתב ר' יעקב ישראל חגיז, שחונך באיטליה ועלה לארץ ישראל בשנת 1658, בשו"ת הלכות קטנות, קראקא תרנ"ז, ס' קסא: 'ולא נחרבה בעוונותינו רוסיה ופולין אלא בשביל הרבית, שומר נפשו ירחק מהם'. וראה: ברכיה בירך בן יצחק אייזיק, הדרשן של קהילת קרקוב בשעת הגזירות, זרע ברך, אמשטרדם ת"צ, ההקדמה (לימוד בלתי מסורתי, חילול שבת, גידול חזירים, זלזול בחרמות, תפילה בציבור לקויה, הפצת ספרי קבלה עממיים).

3 נתן נטע הנובר, יון מצולה, ויניציה ת"י"ג [ד"צ: ירושלים תשמ"ב], עמ' 42 (מספר העמודים כאן ולהלן לפי מהדורת הציילום): 'מה נאמר, מה נדבר, ומה נצטדק; אם נאמ' שלא חטאנו הלא עווננו ענו בנו שחטאנו ואלקים מצא את עון עבדי וכו' הקב"ה עביד דינא בלא דינא. אבל נוכל לומר את מי אשר יאהב ה' יוכיח. גם נוכל לו' עליה ממקדשי תחלו אל תקרא ממקדשי אלא ממקודשי וכו', ומיום שנחר' ב"ה צדיקים נתפסי' בעון הדו'. וראה להלן.

כמטרה לפורענות, הואיל ובעולם היהודי כולו היא היתה בבחינת 'פה נוף משוש כל הארץ והדרתו'.⁴ לא ניתן היה למצוא קהילה שבה הוגשמו בצורה מושלמת יותר האידיאלים של תלמוד תורה, וקיום מצוות היומיום נקבע בה על פי הנחיות ההלכה, מאשר קהילת פולין.⁵ וכמו שיהדות פולין זכתה לעמוד במרכז העולם היהודי, היא גם זכתה לשאת בייסורים כאשר הקב"ה החליט להעניש ולייסר את עמו. כפי שכתב ר' שמואל בן אברהם אשכנזי: 'כי לא בחטאם נקנסו כל כך מיתה חמורה כי בעון הדור, בין במדינה זו או במדינה אחרא. והם הלכו לכפרה שהרי כל ישראל ערבין זה בזה ולשלם משופרי שופרא מעידית ולא מזיבורא'.⁶

מספידיהם של קרבנות הגזירות לא היו היחידים שרצו לראות ביהדות פולין קהילה בעלת מעמד מרכזי בעולם היהודי. גם פולנים היו סבורים שהחיים היהודיים בפולין מפותחים יותר מאשר בכל מקום אחר, ולדעתם דבר זה עושה את פולין למרכז יהודי עולמי חשוב, ואולי אף חשוב מדי לטעמם. עובדה זו צוינה על ידי שונאי היהודים, אשר ראו את השגיהם כפגם לפולין. הם טענו, שלעומת ארצות אחרות באירופה, שמהן גורשו היהודים, בפולין, כלוב הזהב המשופע אבנים יקרות, זכה העורב היהודי לפינוק ולטיפול מוגזמים, והיהודים הגיעו לעמדות מפתח בחברה ובכלכלה. לכן ראוייה קרקוב להחליף את ירושלים.⁷ הסופר בן המאה ה'ז, 'יאן קמיטה' (Jan Kmita), טען שבימיו היהודים היו בטוחים בכך ש'מאות המשיח יתחילו בפולין. הוא שם בפי דמות יהודית את הדברים הבאים: 'פה יתכנסו יהודים מכל העולם... פה הם יקבלו את פניו [של המשיח]'.⁸

הן המספידים היהודים והן השונאים הפולנים חשו שיהדות פולין עומדת במרכז העולם

4 יון מצולה, שם, עמ' 24.

5 זה המסר העולה מן השער של יון מצולה, שם, עמ' 23, וכן מהחלק האחרון של הספר, על 'הנהגה של מדינת פולין שהיה כולה על דרך צדק וישר ונכון וקיים' (עמ' 42-44). וראה גם: שמואל בן אברהם אשכנזי, צער בת רבים, מהדורת ב' פרידברג, לבוב תרס"א, עמ' 5. גם אלה שהבחינו בחטאי יהודי פולין לא התכחשו לגדולתם הכללית בתורה; ראה: פתח תשובה (לעיל, הערה 2), דף ד ע"א: 'משוש לכל ארצות הגולה בתורה כבוד וגדולה'; זרע ברך (לעיל, סוף הערה 2), הקדמה.

6 צער בת רבים, שם, עמ' 7.

7 לפי דברי השיר: 'Kruk w złotej klatce abo Żydzi w swieobodney wolności Korony Polskiej', המיוחס ל'יאן קמיטה' (Jan Kmita), ושקטעים ממנו מובאים בתוך: K. Bartoszewicz, *Antysemityzm w literaturze polskiej XV-XVII w.*, Krakow 1914, pp. 69-73; וראה גם את דבריו של S.M. Miczyński, *Zwierciadło korony polskiej*, Krakow 1618, pp. 3-6, 13, אשר ציין ש'יתר המדינות גירשו את היהודים, בעוד שבפולין הם מוצאים מקום מכובד תוך כדי גישה לעמדות מפתח בכלכלה. כמו כן, בפולין היהודים עוברים על תקנות כנסייתיות נגד יהודים ובונים בתי כנסת בכל מקום שהם רוצים.

8 *Jerycho nowe*: 'Tu się żydzi ze wszego świata zieżdzać maia, /...tu go przywitaią' Messyaszowym, w którym się ukazuje o dowodzie przyjeździe iego na pstrym osle, groźbie pomszczenia się krzywd żydowskich, wolnościach żydowskich y, przyprawdzeniu Sorobora y Lewiasa na przyjazd Messyaszów do Krakowa na plac שהופיע בשנת 1615 ומובא בחלקו אצל: Bartoszewicz (לעיל, הערה 7), עמ' 67-69.

היהודי. סגולותיה מהוות מקור כוח ליהדות בכל התפוצות, וגורלה משפיע על גורל כלל ישראל. תחושה זו קיבלה לבוש ממשי בדברי היסטוריונים אשר תיארו את פולין. דוכנוב הגדירה כ'מטרופולין של היהדות'⁹, ולדברי בארון: 'עד לסוף המאה הט"ז המלוכה הכפולה של פולין-ליטה השיגה את ההגמוניה של כל היהדות האשכנזית, ולמעשה, של יהדות העולם'¹⁰.

לאור דברים אלה עלינו להעלות מספר שאלות: עד כמה היו יהודי קהילות אחרות שותפים להערכת קהילת פולין כקהילה חשובה, ואפילו מרכזית? האם הם היו ערים לטיבה של יהדות פולין? באיזו מידה הם ראו בה דוגמה הראויה לחיקוי, גורם משפיע וקובע, בעלת ברית חשובה, ואף מנהיגה בעלת סמכות מחייבת? ובפועל, כיצד השפיעה יהדות פולין על המתרחש בקהילות ישראל במקומות אחרים?

ביטוי מובהק להערכת סגולותיה של יהדות פולין בפי יהודי מחוץ לפולין נכלל בספר בקשות ענוות (*The Humble Addresses*) של מנשה בן ישראל מאמשטרדם, אשר הופיע בשנת 1655. בספר זה ניסה מנשה לשכנע את אוליבר קרומוול באשר לאופיים החיובי, היעיל, הנאמן, ואפילו האציל של היהודים באשר הם. הוא מנה כמה וכמה קהילות והילל את מעלותיהן. כאשר הגיע ליהדות פולין, הוא שיבחה בדרך זו:

ניתנת להם הסמכות לשפוט בינם לבין עצמם כל תקרית, פלילית כאזרחית, [ולהם] הישיבות הגדולות והמפורסמות. הערים הגדולות, שבהן האומה [היהודית] מתגוררת, הן לובלין וקרקוב, שיש בה יהודי, המכונה ר' יצחק ר' יעקלס, אשר בנה בית כנסת ושילם בעבורו 100,000 פראנקים ואשר שווה [כיום] הרבה טונות זהב. מספר היהודים במקום זה רב כל כך עד שיש הטוענים שלמרות שהקוזקים במלחמות האחרונות הרגו למעלה מ-180,000 מהם, כיום מרובים הם עדיין כמספר היוצאים ממצרים. במלכות [פולין] כל המסחר הוא בידי היהודים; הנוצרים הם כולם בני אצולה, או כפריים שהם בחזקת עבדים¹¹.

מתיאור זה, יהיה בלתי מדויק מבחינה עובדתית כאשר יהיה¹², ברור שמנשה התרשם

9 ש' דוכנוב, דברי ימי עם עולם, ו, תל אביב תשל"ח, עמ' 144.

10 S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XVI, New York – Philadelphia 1976, p. 3

11 L. Wolf (ed.), *Menasseh ben Israel's Mission to Oliver Cromwell*, [no place] 1901, p. 87

12 מנשה לא דייק בכמה נקודות בתיאורו: (א) לפי כתבי הקיום של היהודים בפולין ניתנה להם הזכות לשפוט מקרים אזרחיים בין יהודים בלבד. מקרים בין יהודים לבין נוצרים ומקרים פליליים נידונו בבתי משפט מיוחדים של השלטונות הפולניים. בפועל, לעתים תכופות, הקהילות היהודיות טיפלו במקרים פליליים בעצמן. ראה: מ' בלבן, 'מעמד החוקי של היהודים וארגונם', בתוך: 'היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין, א, ירושלים תש"ח, עמ' 57–59. (ב) יהודים התגוררו גם בערים גדולות אחרות, כגון פוזנן, לבוב ומקומות נוספים. ראה: ח' ביינארט, אטלס כרטא לתולדות עם ישראל בימי הביניים, ירושלים 1981, עמ' 49, 84; ר' מאהלר, תולדות היהודים בפולין, מרחביה 1946, עמ' 92–95, 241–244. (ג) מספר היהודים שנספו בגזירות בשנת ת"ח ולאחריה הגיע כנראה לרבעות, אולם ספק אם הוא עלה על מאה אלף הרוגים. ראה: B. D. Weinryb, *The Jews of Poland*, Philadelphia 1972, pp. 317–318; מאהלר, שם, עמ' 225. (ד)

מארבע תכונות של יהדות פולין: (א) המוסדות התורניים שלה; (ב) הסמכות השיפוטית, שהיא אחת מהתופעות הבולטות של האוטונומיה המפותחת של יהדות פולין; (ג) כוחה וחשיבותה הכלכלית; (ד) עוצמתה הדימוגרפית.

מנשה לא היה המשקיף היחיד מחוץ לפולין שציין את התכונות הללו¹³, אם כי לא ידוע לי על תיאור אחר המכפז את כולן יחד. דומה שתיאורו הניו בגדר סיכום סביר של סגולות יהדות פולין בעיני יהודים בני קהילות אחרות. זאת ועוד, מנשה הציע בדבריו אלה תואי אפשרי לחוקר בבואו לברר את תדמיתה של יהדות פולין בקרב קהילות אחרות. בכל אחת

היהודים לא היו הסוחרים היחידים בפולין. היו גם סוחרים ממוצא סקוטי, גרמני, איטלקי וארמני; כעבור כמה דורות הפכו רוב צאצאיהם פולנים לכל דבר. ראה: G.D. Hundert, 'On the Jewish Community in Poland', *REJ*, CXLII (1983), pp. 362–372; Eleonora Nadel-Golobic, 'Armenians and Jews in Medieval Lwow: Their Role in Oriental Trade, 1400–1600', *Cahiers du Monde russe et sovietique*, XX (1979), pp. 345–388; מ' רוסמן, 'היהודים בסחר הנהרות מדרום-מזרח פולין לגדאנסק (1726–1695)', גלעד, ז-ח (תשמ"ה), עמ' 73–75, 80–83. (ה) הכפריים בפולין היו בחזקת צמיתים ולא עבדים ממש. ראה: R. Rosdolsky, 'On the Nature of Peasant Serfdom in Central and Eastern Europe', *Journal of Central European Affairs*, XII (1952), pp. 128–139

13 קיים דימיון רב בין תיאורו של מנשה בן ישראל ובין תיאורו של שמחה לוצאטו, מאמר על יהודי ויניציה, ירושלים תשי"א, עמ' 152: 'אולם, רב מזה [כלומר: מגרמניה] מספר היהודים בפולין, רוסיה וליטא; כאן נמצאות ישיבות ובתי מדרש, בהם שוקדים אלפי צעירים על לימודי החוקים האזרחיים והדתיים של היהודים משום שבארצות הללו הרשות בידם לדון בכל ריב וסכסוך שבין בני האומה, בין בדיני-ממונות ובין בדיני-עונשין'. נראה שמנשה ביסס את דבריו בנוגע ליהדות פולין על מה שהוא קרא אצל לוצאטו, אם כי הוא הוסיף ידיעות ודעות משלו בנושא הכלכלי ובנושא הדימוגרפי. ניתן להסיק מכך, שבמידה שמנשה חזר על דברי לוצאטו, הוא לא העתיק סתם אלא חזר על דברים שהכיר בנכונותם על סמך ידיעותיו האישיות. לאזכור סגולותיה של יהדות פולין על ידי יהודים לא פולניים אחרים, ראה גם: ר' יעקב בן משה הלוי (ראה עליו: מ"ש גירונדי, תולדות גדולי ישראל, טריאסטה 1859, עמ' 159), שציין את גדולתה של פולין כמקום תורה. ראה: 'קינה על גזרות פולניה', שהופיעה במחזור ויניציאה תל"א, ונדפסה על ידי ח"י גורלנד, בתוך: לקורות הגזרות על ישראל, מחברת ה, אודסה תרמ"ט, עמ' 22–27. ר' משה בן יעקב חגיו (נולד בירושלים ופעל בה וכן באיטליה, בפראג, ובאמשטרדם), שו"ת שתי הלחם, וואנובך תצ"ג, סי' כז, כתב: 'ופי' דברי הרשב"א במקומות שדרים בהם ישראל לבד, כמו שהוא עד היום במלכות פולין'. כלומר, כל היהודים בפולין, לעומת הקיבוץ היהודי באיטליה, היוו לדעתו קהילה אוטונומית אחת, ובה ניתן היה לתקן תקנות לכל היהודים במדינה. ר' אברהם בן מרדכי הלוי ממצרים, שו"ת גינת ורדים, קושטא תע"ו, יורה דעה, כלל ג, סי' ט, הצהיר ש'פולוניה ראש הממלכה לכל ערי אשכנז הקרובי' והרחוקים בתורה ובחכמה... מן הראוי שתהיה מצודתם פרוסה על כל ערי אשכנז. ר' חיים יוסף דוד אזולאי, הכותב מליוורנו, שו"ת טוב עין, ירושלים תשכ"א, סי' יח, הזכיר את מספרם הגדול של יהודי פולין. היו אף לא-יהודים שהיו שותפים להערכתו של מנשה בן ישראל באשר לחלקם של יהודי פולין במסחר הפולני. ראה: Miczynski (לעיל, הערה 7), עמ' 3–4. וכן בחוק של פרידריך השני: 'Revidirtes General Privilegium und Reglement, vor die Judenschaft im 18ten April 1750, Artikel 18' I. Freund, *Die Königsreiche, Preussen...* 17ten April 1750, Artikel 18' *Emanzipation der Juden in Preussen*, Berlin 1912, II, pp. 40–41

מארכע התכונות שציין מנשה בן ישראל קיים מימד של השפעה על קהילות שמחוץ לפולין; בתחום האוטונומיה – לוועד ארבע ארצות היה משקל בקביעת עניינים פנימיים בקהילות שמחוץ למדינה¹⁴. בתחום הכלכלה – הכלכלה היהודית בארצות אחרות היתה קשורה במידה מסוימת בכלכלה היהודית הפולנית, וכבר ציינו החוקרים את הקשרים שהיו קיימים ליהודי פולין עם יהודים בארצות אחרות בענייני מסחר, צדקה ותעסוקה¹⁵. בתחום הדימוגראפיה – המגמות הדימוגראפיות של יהדות פולין השפיעו ישירות על עיצוב אופיין של כמה קהילות שלא בפולין¹⁶. בתחום התורה – פולין נחשבה למרכז עולמי בתחום זה.

כוונתי במאמר זה לפתוח את העיון בתחום הרביעי, דהיינו, מרכזיותה של פולין בעולם התורה, במיוחד אחרי שעברו עליה הגזירות במחצית המאה ה־19. ננסה לאפיין חלק מתכונותיה של פולין בהקשר לכך.

ב

נתן נטע הנובר כתב: 'המפורסמות אין צריכין ראייה, שלא היה כל כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין'¹⁷. ואמנם, עובדה זו היתה מפורסמת בעולם היהודי של שלהי ימי הביניים וראשית העת החדשה. גדולי רבני פולין במאה ה־17, ר' משה איסרליש (הרמ"א), ר' שלמה לוריא (המהרש"ל), ר' מאיר (מהר"ם) בן גדליה מלובלין ואחרים, התערכו בענייני הלכה בכל מקום אשר היו בו יהודים אשכנזים¹⁸, ולימים הפכו דעותיהם

14 ב' ברילינג, 'ועד ארבע הארצות והתערבותו בענין בית הכנסת בברסלאו במאה ה־17', סיני, לו (תשי"ד), עמ' 120-107; B. Brillling, 'Beziehungen des Vierländer Parlaments zu Deutschland in 17. Jahrhundert', *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, III (1931), pp. 272-275; י' היילפרין, 'ועד ארבע ארצות ויחסיו עם חוץ לארץ', יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 67-77; כוונתי להתייחס לכך במקום אחר. לדוגמה בתחום הצדקה ראה: C. Roth, 'The Jews of Jerusalem in the 17th Century', *The Jewish Historical Society of England: Miscellanies*, II (1935), p. 100. אלבוים, 'קשרי תרבות בין יהודי פולין ואשכנז לבין יהודי איטליה במאה ה־16', גלעד, ז-ח (תשמ"ה), עמ' 17. הערה 20, עמ' 28-27; J.I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750*, Oxford 1985, pp. 170-174. החצר במרכז אירופה ובמערבה: Selma Stern, *The Court Jew*, Philadelphia 1950, pp. 18, 164-169, 144-149; ובתחום העסקת יהודים פולנים רבים ככלי קודש בקהילות אשכנז: M. A. Shulvass, *From East to West: The Westward Migration of Jews from Eastern Europe during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Detroit 1971, pp. 43, 64-65, 82, 84-86. אין ספק שהיחסים הכלכליים בין יהודי פולין ליהודי קהילות אחרות מסועפים ובעלי משמעות רבה, ומתבקש מחקר יסודי בנושא זה.

16 ראה: שולוואס, שם, שמחקרו הוא בבחינת צעד ראשון בנושא הזה.

17 יון מצולה (לעיל, הערה 3), עמ' 42.

18 לדוגמה: שו"ת הרמ"א, מהדורת א' זיו, ירושלים תשל"א, סי' יז-יט, מא, נב, סה, עח, פב-פג, צא, קח; שו"ת המהרש"ל, ירושלים תשכ"ט, סי' ו, יד, כב; שו"ת מהר"ם לובלין, מץ תקכ"ט, סי' יג, יד,

ההלכתיות לקובעות בכל קהילות אשכנז¹⁹, וצוטטו גם על ידי רבנים לא אשכנזים²⁰. רב מחוץ לפולין שרצה לקבוע תקדים כללי-יהודי נדרש לציין, בין היתר, את מנהגה של פולין²¹.

אפילו שבתי צבי היה כנראה מודע לתועלת שהוא עשוי להפיק מתמיכתם של רבנים מפולין, והשתדל השתדלות יתרה להרשים רבנים פולנים שהגיעו אליו, על מנת לקנות את הסכמתם בפעולתו ולהפוך אותם לשליחיו. כשר' ישעיה בן דוד הלוי (בעל טורי זהב), ור' אריה ליב בן שמואל, בנו חורגו, הגיעו למגדל עוז, הם זכו, ככל הנראה, לכמה ראיונות אישיים עם המשית, ובהם שמעו מפיו שירים, דרושים וסודות בקבלה. אף הם קיבלו מידו מתנות ותרופה לאביהם הקשיש, ושבתי צבי הפציר בהם להפיץ את בשורתו בפולין²². שבתי צבי אף התאים את המסר המשיחי שלו לדאגותיהם של היהודים הפולניים הללו. לפי לייב בן עוזר:

כא, מ, סא, פח; והשווה: אלבוים (לעיל, הערה 15), עמ' 16–23; א' זימר, 'רבני גרמניה במאה ה-16 וזיקתם לרבנים בתפוצות אחרות', דברי הקונגרס התשיעי העולמי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך ראשון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 128–131.

19 ר' יעקב ריישר, שו"ת שבות יעקב, למברג תרכ"א [ד"צ: ירושלים תשל"ב], סי' קיב²; 'אנו חכמי אשכנז ופולוניה שקבלנו עלינו דעת רמ"א'; ר' יאיר חיים בכרך מוורמס, שו"ת חוות יאיר, פרנקפורט ע"נ מיינ תנ"ט, סי' מב, קורא לעצמו: 'הקטן מתלמידי הגאון [המהרש"ל]'; הנ"ל, סי' נ, תשובה של הרב גרשון אשכנזי ממץ, שבה הוא מספר על מנהג שהוא ראה כנער בפולין, כתקדים מחייב. רבנים אלה חיו במאות הי"ז והי"ח, אך דומה שתהליך השתלטותה של פולין מבחינה הלכתית על גרמניה היה כבר בעיצומו ממחצית המאה ה"ז. זאת אפשר ללמוד הן ממאמציהם של רבנים גרמניים במחצית השנייה של המאה ה"ט להתנגד להשתלטות זו (א' זימר, מתולדות הרבנות בגרמניה במאה ה"ט, ירושלים תשמ"ד, עמ' יז, 3; הנ"ל [בסוף ההערה הקודמת], שם), והן מדברי ר' חיים אולמא, שכתב בראשית המאה הי"ז בהגהותיו לספר יוסף אומץ: 'וכן ראיתי נוהג בימי חורפי בכל חסידי וגדולי אשכנז' ודלא כאשר עתה חדשי' מקרוב באו לאשכנז רבני' מפולין ומיתו כל הדור ההוא מחויקי מנהגי אשכנז' (כתב יד בודליאנה, מס' 908, דף 7 ע"א [מס' 21867 במכון לתצלומי כתבי יד בבית הספרים הלאומי בירושלים]. תודתי נתונה לא' זימר שגילה מקור זה והפנה את תשומת לבי אליו).

20 לדוגמה: ר' צדקה בן סעדיה חוצין מעירק, שו"ת צדקה ומשפט, א, תל אביב תשל"ה, סי' מ, המצטט את שו"ת מהר"ם לובלין (סי' לט); ר' ניסים חיים משה מזרחי מארץ ישראל, שו"ת אדמת קודש, א, שאלוניקי תקי"ח, סי' לא, גם הוא מצטט משו"ת מהר"ם לובלין (סי' פז).

21 לדוגמה: ר' משה בן מרדכי זכות, שו"ת הרמ"ז, וניציאה תקכ"א, סי' ל. הוא דן שם בעניין שחיטה, וקובע: 'הלא בכל ארץ אשכנז ופולוניה וארצות מערב, וארץ תוגרמה, ואחרון חביב בא"י תוב"ב אין אחד שינהגו ככה'; שו"ת שבות יעקב, ג, מץ תקמ"ט, סי' קכא (קטז), תשובה משנת תפ"ה של ר' יחזקאל קצנלבוגן, רבה של אלטונה, בעניין סידור קידושין ללא ידיעת רב המקום: 'וכל הגאונים בכל ארצות פולין ותוגרמה, ואשכנזי קבלה היא בידינו שהם קבלו מרבני צרפת שהיו בימי רבנו תם': שו"ת טוב עין (לעיל, הערה 13), סי' יח, בעניין ברכת החמה: 'בגלילותינו ארץ הצבי, וקצת מטורקיה וכן בערי אשכנז ופולין כולן מברכין'; וראה להלן, הערה 36.

22 יעקב ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת י' תשבי, ירושלים תשי"ד, עמ' 76–77; לייב בן עוזר, סיפור מעשי שבתי צבי (בשרייבונג פון שבתי צבי), מהדורת ז' שור, ירושלים 1978, עמ' 81–89.

וספרו לו על הגזרות וההריגות שהיו בפולין בשנת ת"ח ות"ט עד תט"ו והשיב להם: 'וכי אתם צריכים לספר לי זאת? ראו לפני מונח כל היום ספר צוק העיתים שנתחבר על הגזרות מכל הקהלות'. ואמר בזה הלשון: 'מדוע אנכי יושב בבגדי אדום וספר תורה שלי לבוש אדום? כי יום נקם בלבי ושנת גאולי באה... אשכיר חצי מדם'²³.

את ר' נחמיה הכהן, אף הוא מפולין, קיבל שבתי צבי, לפי עדותו של לייב בן עוזר, 'בסבר פנים יפות ובכבוד גדול'²⁴. הוא האמין שנחמיה הוא גדול הלמדנים ובעלי הקבלה שבפולין, ולדבריו של ר' יעקב ששפורטש, הוא התכוון 'לשים בפיו נבואתו למשיח'²⁵. גם ספריהם של רבני פולין היו בעלי השפעה יתרה. ספרים שחוברו בפולין, כגון ים של שלמה, ה'מפה' לשולחן ערוך, חידושי ההלכות של המהרש"א, בית חדש והרבה אחרים, היו לספרי יסוד אצל פוסקי הלכות. גם בתחומי הפרשנות, המוסר, ההגות והקבלה הטביעו חכמי פולין את חותמם על התרבות התורנית של תקופתם.²⁶

ביהדות פולין נצטברו משקעים של השיטות האינטלקטואליות השונות של ימי הביניים: המסורת של בעלי התוספות והמסורת של חסידי אשכנז, הגישה הפילוסופית-השכלתנית והקבלה. התגבשו ניסיונות למצוא מכנים משותפים בין המגמות הללו ולהגיב לאתגרים חדשים, כגון הדרישה לקודיפיקציה של ההלכה, הקבלה הלוריאנית, והמגמה להדפיס ספרים רבניים²⁷. הישיבות בפולין משכו לומדים מכל הקהילות האשכנזיות ומעבר להן²⁸, ותלמידים יצאו מפולין לשמש ברבנות על פני כל אירופה. גם בחינוך הילדים היוו הדפוסים הפולניים דגם, לכל הפחות לעולם האשכנזי²⁹.

23 לייב בן עוזר, שם, עמ' 81; והשווה: ששפורטש, שם, עמ' 78, נוסח המכתב ששלח שבתי צבי לבעל טורי זהב: 'במהרה אני אנקום נקמתכם ונחם אנחמכם כאיש אשר אמו תנחמו על אחת כמה וכמה טובה כפולה מכופלת יום נקם בלבי ושנת גאולי באה'.

24 לייב בן עוזר, שם, עמ' 95-96.

25 ששפורטש (לעיל, הערה 22), עמ' 77.

26 ראה: 'אלבום, זרמים ומגמות בספרות המחשבה והמוסר באשכנז ובפולין במאה ה-ט"ז, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז.

27 J. Elbaum, 'Aspects of Hebrew Ethical Literature in Sixteenth Century Poland', in: B.D. Cooperman (ed.), *Jewish Thought in the Sixteenth Century*, Cambridge Mass. 1983, pp. 151-152; L. Kaplan, 'Rabbi Mordekhai Jaffe and the Evolution of Jewish Culture in Poland in the Sixteenth Century', *ibid.*, pp. 266-283; 'בן-ששון, משנתו העיונית של הרמ"א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 4-5, 8-10; ח"ה בן-ששון, הגות והנהגה, ירושלים תשי"ט, עמ' 11-18.

28 אלבוים (לעיל, הערה 15), עמ' 25, 32-35; זימר (לעיל, הערה 18), שם; ח' שמרוק, 'בחורים מאשכנז בישיבות פולין', ספר-יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 304-317; א' אפלבוים, משה זכות, לכוב תרפ"ו, עמ' 5; מנשה בן ישראל, נשמת חיים, אמשטרדם ת"ב, מאמר ג, פרק ה, דף קג ע"א.

29 ש' אסף, מקורות ותולדות החנוך בישראל, תל אביב תרפ"ה, עמ' VII, ודברי יוסף עטיאש, מדפיס התרגום של התנ"ך לשפת יהודית אשכנזית על ידי ר' יוסף וויצנהוון, אמשטרדם תמ"ז, המובאים אצל אסף, שם, עמ' קנד; 'ומאותו זמן שמלמדים רבים מפולין באו לאשכנז התחילו גם שם לעזוב את העסק במקרא'.

פולין היתה איפוא המקור הראשי לקידום התורה, ואמת מידה לכל אחד שרצה להעריך את גדולתו בתורה³⁰. בתיאור ההיסטוריוגרפי המסורתי של פולין כמרכז התורה, מתוארכת תופעה זו כדלקמן³¹: פעילות תורנית בהיקף צנוע היתה באיזור קייב במאה הי"ב ובראשית המאה הי"ג. היא הופסקה לכל המאוחר עם פלישת המונגולים במחצית אותה המאה. אחרי תקופה זו היו קייב והפלכים האחרים של פולין ההיסטורית למדבר תורני. מצב זה הסתיים לקראת סוף המאה הט"ו, עם בואם לפולין של תלמידי חכמים מאשכנז, כמו ר' יעקב פולק ור' יחיאל בן אברהם לוריא. מאז חלה פריחה, שהסתמנה ביצירה ספרותית מקורית ועניפה ובייסוד עשרות ישיבות. תנופה זו הפכה להידרדרות בעקבות גזירות ת"ח ותט"ו, ומאותה תקופה היתה פולין, לדברי צינברג, 'מרכז חרב למחצה'³². לפי תפיסה זו, הן הפרעות והן המצב הכלכלי והביטחוני הירוד הרסו את השלווה שבזכותה יכולה היתה יהדות פולין להגיע להשגים תורניים כה מרשימים. ממחצית המאה הי"ז התבטא המשבר האינטלקטואלי בשתי תופעות עיקריות: חוסר למדנות מקורית ויצירתית, והגירת תלמידי חכמים בהמוניהם מפולין למערב אירופה, למרכזים החדשים, שבהם יכולים היו למצוא פרנסה. עם מעבר החכמים מערבה הסתיים, לפי התפיסה המקובלת, תור הזהב של יהדות פולין מבחינה תורנית. ולכן יש משום אירוניה בעובדה שדווקא בשנת 1655 שיבח מנשה בן ישראל את יהדות פולין על חשיבות ישיבותיה, בה בשעה שהישיבות הללו היו בתהליך של שקיעה³³.

לכאורה ניתן לומר, שפולין שימשה מרכז תורני למן המאה הט"ז ועד למחצית המאה הי"ז. חוקרים שונים עמדו על כך שבמדבר התורני הפולני של המאה הי"ג היו לפחות ניצנים של לימוד תורה. אלה נזרעו על ידי אנשים כמו בעל התוספות ר' משה תקו, ששהה שם זמן מסוים, ר' יעקב סברא, המכונה 'חכם גדול ובקי בכל התלמוד', שישב בקרקוב, וכן חוג תלמידים שהשתייכו לזרם של ר' יהודה החסיד³⁴. ראוי גם להזכיר, שבראשית המאה הי"ד בא מארץ רוסיה (דהיינו בלשוננו אוקראינה או ליטה) ר' אשר בר סיני, המכונה 'תלמיד חכם חשוב', כדי ללמוד מפי הרא"ש בטולידו שבספרד, והתכוון לחזור עם

30 השווה: יעקב עמדין, מגילת ספר, ירושלים תשל"ט, עמ' 22-23.

31 M. Balaban, *Der Gang der jüdischen Kulturelemente vom Rhein bis an die Weichsel und den Dnieper (XI-XVIII Jh.)*, Warsaw 1933; דובנוב (לעיל, הערה 9), ו, עמ' 182-190; שם, ז, עמ' 98-103; ש"א הורודצקי, שלש מאות שנה של יהדות פולין, תל אביב תש"ו; י" צינברג, תולדות ספרות ישראל, ג, תל אביב 1967, עמ' 155-248; M. A. Shulvass, *Jewish Culture in Eastern Europe: The Classical Period*, New York 1975; וינריב (לעיל, הערה 12), עמ' 86-87, 348.

32 צינברג (לעיל, בהערה הקודמת), עמ' 237.

33 בעניין שקיעת הישיבות אחרי גזירות ת"ח ראה: י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 266-267; הנ"ל, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 100-101.

34 אברהם בר עזריאל, ספר ערוגות הבושם, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג, ג, עמ' 126; שם, ד, עמ' 120-121; א"א אורבך, בעלי התוספות, א, ירושלים תש"ס, עמ' 420, 490; H. H. Ben-Sasson, *Trial and Achievement*, Jerusalem 1974, pp. 152-154.

תוספות הרא"ש לארצו, כנראה בכדי ללמד תלמידים מתקדמים שם³⁵. אולם אין בידיעות אלה ללמד על מרכז תורני. ואכן, ר' חיים בכרך מוורמס, שחי לקראת סוף המאה הי"ז, היה בטוח שר' אלכסנדר זוסלין הכהן, בעל ספר האגודה, שחי לפני המוות השחור, היה מגרמניה ולא מפולין, לפי 'שבאות' הימים לא היה חכם מפורסם בפולין ואפשר כי עדיין לא נתיישב בבני ישראל³⁶. פולין לא עלתה איפוא לגדולה באופן ממשי בעולם התורה עד למאה הט"ז, עם פעילותם של שלום שכנא, הרמ"א והמהרש"ל.

באשר להורדת העטרה התורנית מפולין ממחצית המאה הי"ז, אביו של ר' יאיר בכרך, משה שמשון בכרך, קבל בעקבות הגזירות בפולין, על כך ש'מעט הוסרה העטרה והומתו שרי תורה בארץ פולין הבחירה, היתה לבער שורשה ועיקרה, ונוסיף יגון על מכאוב ללא תורה וללא מורה כי הקהלות מתרשלות להחזיק בחורים³⁷. במאה הי"ח הביע ר' משה חגיז את צער על כך שמספר רב מדי של אנשי תורה עניים פולניים היגרו משם לאשכנז: 'ומי יתן שכבוד התורה במקומו היה עומד בפולין בלחם צר ומים לחץ ולא היו מתבזים במדינות אחרות³⁸. ר' זליג בן ר' יצחק אייזיק מרגליות מפולוצק התלונן על העובדה שחלק מראשי הישיבות בפולין גבו שכר לימוד מן התלמידים בתור מתנות, ובזה הרחיקו תלמידים והביאו לידי מצב שבו 'בטלו ישיבות במדינות פולין³⁹.

בעקבות הגזירות אכן נקלעו מוסדות התורה בפולין לקשיים. רשימת החכמים פליטי גזירות ת"ח ותט"ו שהגיעו לאשכנז ולשאר מקומות ארוכה, וכלולים בה חכמים מפורסמים כר' דוד הלוי, ר' שבתי הכהן ועוד הרבה אחרים. גם משוך הגזירות ועד לחלוקת פולין לא פסקה התנועה מערבה⁴⁰. רבנים אלה נתמנו כאבות בתי דין במורביה,

35 שו"ת הרא"ש, ויניציאה שס"ז-שס"ח, כלל נא, ס' ב. וינריב (לעיל, הערה 12, עמ' 348) טוען, שברור מההקשר שמקרהו של ר' אשר 'חריג', אולם נראה שאין הכרח בכך, שכן כתוב במקור, בין היתר: 'אותו רבי אשר בר סיני הוא היה מארץ רוסיא ובא לכאן עם בחור ששמו רבי יונתן וגם היה כאן בחור אחר ושמו רבי ראובן והיה מארץ ביהם', כלומר: היתה קבוצה של תלמידים ממרכז אירופה וממזרח אצל הרא"ש. אין להניח שהם לא באו בעקבות אחרים כמותם או שדומיהם לא הגיעו גם מאוחר יותר. השווה: א' קופפר, 'לדמותה של יהדות אשכנז וחכמה במאות הי"ד-הט"ו', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 130-132, 147; ש' אטינגר, 'ההשפעה היהודית על התסיסה הדתית במזרח של אירופה בסוף המאה הט"ו', ספר-יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 244-247, בעניין מצב לימוד התורה בפולין וכליטא במאה הט"ו.

36 חוות יאיר (לעיל, הערה 19), ס' א, השגה י. מעניין להשוות את דברי ר' יוסף קולון (נפטר בשנת 1480), שציין שהגדולים בימיו ה"ה רבותינו שבאשכנז יצ"ו (שו"ת מהרי"ק, ירושלים תשל"ג, ס' קפד), לדפוס הלשון של המאות המאוחרות יותר, 'חכמי פולין ואשכנז' (ראה לשימוש המאוחר: לעיל, הערות 19, 21). לעניין הזדקקות יהודי פולין של המאה הט"ו להדרכה הלכתית מאשכנז ראה: S. Eidelberg, *Jewish Life in Austria in the XVth Century*, Philadelphia 1962, pp. 90-92.

37 חוות יאיר, שם, ס' קכד.

38 ר' משה בר יעקב חגיז, משנת חכמים, אמשטרדם תצ"ג, ס' כד.

39 ר' זליג בר יצחק אייזיק מרגליות, חבורי לקוטים, ויניציאה תע"ה, דף ג ע"ב. השווה: שולוואס (לעיל, הערה 15), עמ' 51-54.

40 ח"נ דעמביצר, כלילת יופי, קראקא תרמ"ח [ד"צ: ניו יורק תש"ך], א, עמ' נו; ש' איידלברג, 'רבנים מהגרים מפולין לאשכנז במאה הי"ז', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ב, ירושלים

באוסטריה, בהונגריה, בגרמניה, בצרפת ובהולנד, ובחלק מהמקומות ייסדו בתי מדרש וישיבות. באופן זה קמו מרכזי תורה במערב, ופחת הצורך לשלוח תלמידים לפולין או לדרוש את ההלכה מפי רבניה⁴¹. יתרה מזאת, החל ממחצית המאה הי"ז מוצאים אנו בקובצי שו"ת של רבני אשכנז שאלות שנשאלו מפולין, כגון שאלה בעניין שבו 'חכמי לובלין נסתפקו'⁴². ולא רק שאלות נשלחו מפולין לאשכנז; גם בחורי ישיבה חצו את גבולות המדינות מערבה. במקומות כמו אייזנשטאט, מץ, אלטונה וזרמס למדו בסוף המאה הי"ז תלמידים מפולין⁴³.

תלמידי חכמים שנתמכו על ידי בעלי בתים אמידים, המוכנים לפרנס חיי תורה, צירוף שהיה מצוי הרבה באשכנז, הפכו את אשכנז לארץ המובטחת לעושים את תורתם אומנותם, אם כרבנים, אם כמלמדים ואם ככלי קודש אחרים. אשכנז הוצפה ברבנים וכלי קודש פולניים, ואלה התחרו בצורה חריפה על מישרות יוקרתיות לא פחות מהמישרות החשובות בפולין⁴⁴. הפולנים אף הגיעו לספר העולם האשכנזי ושימשו בקודש במקומות כמו לונדון, דרום-מערב צרפת ואיטליה⁴⁵.

1972, עמ' 49–51. אין מחקר יסודי בעניין מהגרים רבניים; אזכור שמות של מהגרים בעבודות כגון אלה של דעמביצר ואידלברג הוא שרירותי. ראו לציין תלמיד אחד של ה"ט", אהרן בן משה סופר מנובגורדק, הגיע עד לונדון ומשם לדובלין; ראה: S. Maitlis, 'London Yiddish Letters of the Early Eighteenth Century', *Journal of Jewish Studies*, VI (1955), pp. 156–157; L. Hyman, *The Jews of Ireland*, London–Jerusalem 1972, pp. 25–26.

41 עמדין (לעיל, הערה 30), עמ' 38; שטרן (לעיל, הערה 15), עמ' 223.

42 שאלה פג בשו"ת חכם צבי, לצבי הירש בן יעקב אשכנזי, דברצין תש"ב [ד"צ: תש"ל], וראה גם: שם, סי' י, טו, כא, כב, קח, קלג; חוות יאיר (לעיל, הערה 19), סי' צב, קפה; משנת חכמים (לעיל, הערה 38), סי' רכת.

43 משנת חכמים, שם, סי' כד; ר' מאיר אייזנשטט, שו"ת פנים מאירות, ג, למברג תרנ"ט, סי' כב; חוות יאיר, שם, סי' קפה; עמדין (לעיל, הערה 30), עמ' 29, 168; יהונתן אייבשיץ, ספר יעירות דבש, ב, ירושלים תדש"ם, עמ' קכא; M. Silber, 'The German–Jewish Experience and its Impact on Hungarian Haskalah and Reform', in: J. Katz (ed.), *Towards Modernity*, Rutgers, N. J. [in press], nn. 36–37.

44 עמדין, שם, עמ' 88, 94–95, 101–102, 164–165, 168; משנת חכמים, שם; חבורי לקוטים (לעיל, הערה 39), דף ג ע"א–ע"ב; ש' גינצבורג (עורך), ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו: אוסף אגרות ותעודות, תל אביב תרצ"ז, עמ' קכה. לחלק מהמהגרים הפולניים היתה התעסוקה ככלי קודש רק עבודה ארעית בסביבה החדשה; ר' צבי הירש קידנובר, בעל ספר קב הישר, פרנקפורט ע"נ מיינ תס"ה, חלק א, פרק יא, דף כה ע"ד, כתב, שהוא שמע מאמר בשם ר' יהודה משידלאווצא (הידוע כר' יהודה חסיד שעלה לארץ ישראל בשנת ת"ס), אודות האנשים אשר בוגדים בנשותיהם והולכים למדינות מרחקים להיות שמה מלמדי תינוקות ואח"כ המה עוסקי' באיזה משא ומתן וקובצים על יד להרבות מעות ממון רב'.

45 י' ברטל, 'עליית ר' אלעזר מאמסטרדם לא"י בשנת תק"א (1740)', מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 7–25; S. Simonsohn, *History of the Jews in the Duchy of Mantua*, Jerusalem 1977, pp. 468–469; מייטליס (לעיל, הערה 40), עמ' 156–157.

תהליך התרוממותה של אשכנז למרכז העומד ברשות עצמו מבחינה תורנית במאות הי"ז והי"ח עולה מן הביוגרפיה של ר' יונתן אייבשיץ. הוא נולד בשנת 1690 בפולין, בעיר פינטשוב, אך בהיותו ילד התקבל אביו כאב בית דין בעיר אייבשיץ שבמורביה. ר' יונתן חונך אצל ר' מאיר אייזנשטאט בפרוסניץ, גם היא במורביה, ושימש במישרות שונות בפראג, במץ ובאלטונה. למרות שהוא חונך ופעל מחוץ לפולין, הוא נחשב לראוי לתואר 'גדול הדור' גם בפולין, ומשך אליו למערב תלמידים פולניים⁴⁶.

אולם, טעות היא להניח שעליית אשכנז כמרכז תורה – עלייה שמבחינת עיתויה מקבילה למשבר שפקד את יהדות פולין באמצע המאה הי"ז – היא תוצאה מירידת פולין וסימן לשקיעתה. עד למחצית המאה הי"ח היתה הדעה הרווחת, הן בפולין והן מחוצה לה, שפולין היא עדיין בבחינת מרכז תורני עיקרי, הממשיך להפיץ תורה, לספח תלמידי חכמים, ולשמש אמת מידה להשוואה למרכזים אחרים. בשנות השישים של המאה הי"ח התגאה ר' ברכיה בירך בן יצחק אייזיק, הדרשן של קרקוב, בעובדה שאפילו בשעת הגזירות: 'ועם כל זה לא היינו מבטלים התמיד ולומדים תורה מתוך הדחק, והיא שעמדה לנו ולבתינו שהקב"ה הצילנו והוציאנו מאפילה לאורה, ממות לחיים... ולא היה נס כזה גלוי ומפורסם מכמה וכמה דורות וכבר מודעת זאת בכל הארץ'⁴⁷. והודות להצלה לא קונן ר' ברכיה על ירידת מרכז התורה בפולין אחרי הגזירות; אדרבא, הוא תלה תקוות בתלמידי החכמים שהיו בה עדיין, והפליג בגדולתם: 'ויעל' לפנינו זכות גאוני ארץ ויחידי סגול' המצוי' במדינתנו ת"ל, ובפרט בקהלתנו אשר שם הרב' צדיקי' וחסיד' ופרושים אנשי מעשה אשר אפי' א' מהם כדאי להעמיד כל העול' בזכותו'⁴⁸.

בסוף המאה הי"ז התפלא הרב משה בן שלום פרידמן, דיין ביריד לבוב, על הרב יאיר חיים בכרך מוורמס, נצר למשפחת המהר"ל מפראג, על כך שהוא לא עובר לפולין. הוא כתב אליו: 'גם באתי כמתמיה על רום מכ"ת אחרי אשר מילא את לבו בתורה ובחכמה... ומה גם ראיתי כמה רבנים בהקהלות גדולות אשר קטנו דמר... וא"א לי להבין עומק כוונתו דמר כי בוודאי אילו היה כוונתו ורצונו לבוא לארץ פולין כבר היה יקרת שמו הולך וגדול'⁴⁹. כלומר, גם אחרי הגזירות עדיין נחשבה פולין למקום הראוי לכל רב בעל שם. אפילו ר' משה חגיו, המודע לקשיים שעמדו בפני 'כלי הקודש' בפולין, כתב: 'ועל טוב יזכרו ויפקדו בדבר ישועה ורחמים אחינו בני ישראל אנשי פולין יע"א דעם היות שהיא ארץ לא יחסר כל בה והיא מלאה חכמים וסופרים'⁵⁰.

46 לביוגרפיה של ר' יהונתן ראה: ד"ל צינץ, גדולת יונתן, א, פיוטרקוב תר"ץ; על גדולתו ראה את דברי ר' יחזקאל לנדאו המובאים בתוך: יעקב עמדין, פתח עיניים, אלטונה [תק"י], ד, ג ע"ב, ונוסח החרם נגד מתנגדי ר' יהונתן בתוך: י' היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש"ה, עמ' 391–393. בנוגע לתלמידיו הפולנים ראה: יערות דבש (לעיל, הערה 43), ב, עמ' קכא.

47 ורע ברך (לעיל, הערה 2), הקדמה.

48 שם.

49 חוות יאיר (לעיל, הערה 19), סי' צב.

50 משנת חכמים (לעיל, הערה 38), סי' כד.

ושמא נחשוב שלעומת אשכנז קצרה ידה של פולין מלפרנס תלמידי חכמים, אין לנו אלא לקרוא את דברי ר' יעקב עמדין, שגדל באשכנז, אך בשנת 1718 החליט להתיישב בפולין: 'כתבתי לאשתי שתבוא אצלי לפולין כי טובה הארץ לפננו, ביחוד בעלי תורה מוצאים בה כל חפצם, הן בעניני הפרנסה בכבוד, והן בעסקי שידוכים לבנים ולבנות'⁵¹. דברים אלה נאמרו לאור מציאות שבה פולין המשיכה להעמיד מקרבה תלמידי חכמים ואף למשוך חכמים מן המערב. שלוש שנים בלבד אחרי גזירות תט"ז כבר ביקש הרב הפליט ר' משה רבקה, מחבר באר הגולה, סיוע מהגביר הספרדי אברהם פינטו מאמשטרדם, כדי שיוכל לחזור לקהילתו האהובה בוויילנה:

כי אני מוטל על ערש דוי, ובלבי – אחר שיקמני השי"ת ברחמי וירפאני רפואה שלמה – לילך למדינתי לעיר פולין... מאחר שבאו כתבים אלי מק"ק ווילנא שנגמר השלום בין מלך פולוניה ובין המאסקוויטר אשר מפני החרב לטושה... ועכשיו כאשר הגיע זמן השלום ממלחמות הנ"ל ושכתי וזקנתי בימים וחשקה נפשי לשוב לילך אל מקומי לק"ק ווילנא⁵².

מבקשתו משתמע שניתן היה לחזור לפולין-ליטה, שקיימת קהילה ושפליטים כדוגמתו רוצים לחזור.

גם רבנים גולים אחרים מפולין, כגון ר' דוד בן שמואל הלוי ור' אהרן שמואל קיינובר, חזרו לארצם, ופיתחו בה מחדש את החיים התורניים. בדורות שאחרי הגזירות חוברו חיבורים חשובים בפולין, כגון מגן אברהם, עטרת זקנים ובית הילל⁵³. בעקבות הרבנים חזרו אף בחורים מאשכנז לפולין כדי ללמוד תורה⁵⁴, ומסוף המאה הי"ז נמשכו לפולין

51 עמדין (לעיל, הערה 30), עמ' 96, ודברים דומים בעמ' 89, 90. שולוואס (לעיל, הערה 15), עמ' 140, טוען שתיאורו של ר"י עמדין הוא אידיאליזציה של המצב בפולין. אולם, עובדה היא שאביו של עמדין, החכם צבי, מצא תמיכה חומרית בעין טובה בפולין, ועמדין שלח חלק מילדיו להשתקע שם (ראה להלן, הערה 57). השווה לדברי ר' משה חגיו, משנת חכמים, שם; וכן לדברי בעל נחלת שבעה (כתב יד בודליאנה, מס' 836, שאלה סה), המובאים אצל איידלברג (לעיל, הערה 40), עמ' 52: 'איך שבעו'ה עמודי התורה באשכנז ירופפון ואין משים לב, לא כמו במדינת פולין, ישמרם צורם עד ביאת הגואל, יוצאים לעזרת ה' בגבורים לכבוד התורה ולומדיה...'. לדעתי היו במצב הפולני פנים לכאן ולכאן. אין ספק, כפי ששולוואס מראה, שהרבה ראו סיבה לעזוב את פולין, אבל לא היתה במציאות המסובכת הזאת מגמה אחת בלבד.

52 הבקשה פורסמה על ידי גבריאל פאלאק במדור 'קדמוניות', הכרמל, ז' (תרכ"ט), חוברת ב, עמ' 15.
53 מגן אברהם לר' אברהם גומבינר (1637–1683) חובר בקאליש בשנות השישים (ראה הקדמת בנו לספר) ונדפס בדיהרנפארט בשנת תנ"ב. בית הילל לר' הלל ב"ר נפתלי הירץ (1615–1690) נכתב כשנתיים לפני מותו, שעה שהוא כיהן כרבה של זאלקווא (ראה הקדמת בנו לספר), ונדפס בדיהרנפארט בשנת תנ"א. עטרת זקנים לר' מנחם מנדל ב"ר משולם אויערבך (1620–1689) נכתב כנראה בקרוטושין (ראה שער הספר מגני ארץ, דיהרנפארט תס"ב).

54 עמדין (לעיל, הערה 30), עמ' 139, 197–198; וזכרונות גליקל האמל, מהדורת ד' קויפמאנן, פרנקפורט ע"נ מיין תרנ"ו, עמ' 232–233, 313.

רבנים אשכנזים בעלי שיעור קומה, כגון ר' אהרן תאומים, ר' צבי הירש אשכנזי ור' אליעזר אטינגא, על מנת לקבל בה משרות רבניות⁵⁵. קרוב למחצית המאה הי"ח עדיין נחשבה פולין, לפחות בקרב חוגים מסוימים, כאכסניה של תורה. לפי שבחי הבעש"ט, כששני אנשים מפולין רצו להעליב את ר' אלעזר בן שמואל מברודי, שעלה לארץ בשנת תק"א, הם בחרו לנסח את הפגיעה במילים אלו: 'בכאן [בארץ ישראל] אתה נשיא, ובמדינות פולין לא היית ראוי להיות רב אפילו בחייטים'⁵⁶. אם ר' יונתן אייבשיץ שימש אב טיפוס להתפתחות אשכנז כמרכז תורני, הרי שמתולדות משפחת יריבו, ר' יעקב עמדין, עולה שכתר התורה עודנו בראש יהדות פולין. בעקבות גזירות תט"ו עברו סבו הזקן של ר"י עמדין, ר' אפרים הכהן, וסבו, ר' יעקב זק, מווילנה למורביה ומשם להונגריה. החכם צבי, אביו של ר' יעקב עמדין, נולד במורביה וחונך בהונגריה ובשאלוניקי. הוא עבר גם בסראיבו, בוויניציאה, באנסבך ובפראג, ושימש ברבנות באלטונה ובאמשטרדם. כאשר החכם צבי נאלץ לעזוב את משרתו באמשטרדם בשנת 1714, בעקבות פולמוס ציבורי, הוא מצא מנוח תחת חסותו החומרית של גביר פולני בשם ישראל רובינוביץ'. כעבור כמה שנים, מספר חודשים לפני מותו בשנת 1718, הוא נתמנה לרבה של לבוב. גם בנו, ר' יעקב עמדין, חפץ כאמור להשתקע בפולין, אף שהדבר לא עלה בידו; אולם חלק מאחיו פעלו שם וארבעה מילדיו נשלחו על ידו שמה⁵⁷.

מנדוידים של בני משפחה זו, ושל רבנים וכלי קודש בכלל, אפשר לראות כיצד היתה קהילת פולין חזקה דיה כדי לשלוח נצרים לרענן ולחזק את התורה במערב, וגם כדי להתאושש מהגזירות ולהמשיך לקיים מערכת תורנית שמשכה ופרנסה רבנים מן השורה הראשונה. אלה המשיכו להכשיר דורות חדשים של למדנים, אשר חלקם נשאר בפולין וחלקם היגר מערבה. אמנם פולין של סוף המאה הי"ח והמחצית הראשונה של המאה הי"ח לא השיגה מבחינה תורנית את תקופת המהרש"ל והרמ"א, אך אין זאת אומרת שחלה הידרדרות מוחלטת. מעטות הקהילות בתולדות עם ישראל שאפשר להשוות את השגיהן התורניים לקהילות פולין של המאה הט"ז. דומה שהדבר כרוך יותר באופי הלומדים ובמצב הלימוד במאה הט"ז, במיוחד בדרישה לקודיפיקציה, ופחות בבעיות פוליטיות

55 על הרבנים האלה ראה: ח"ד פרידברג, לוחות זכרון, דראהאביטש תרנ"ז, עמ' 31; דעמביצר (לעיל, הערה 40), א, עמ' קטז. ראוי לציין את שביעות הרצון של יעקב עמדין מהעובדה, שכל כך הרבה צאצאי סבו הווינאי הגיעו למשרות רבניות בעלות יוקרה בפולין-ליטה במאה הי"ח (עמדין [לעיל, הערה 30], עמ' 28).

56 שבחי הבעש"ט, קאפוסט תקע"ה, דף 11 ע"ג; ברטל (לעיל, הערה 45), עמ' 12-14, ובמיוחד הערה 24. השווה: חבורי לקוטים (לעיל, הערה 39), דף ג ע"א: 'עברתי בכמה מדינות ולא מצאתי שיכולים לקרב הגאולה כמו אנשי מדינת פולין אשר הריחו ביראת ה' ומגודלים מנעוריהם'.

57 עמדין (לעיל, הערה 30), עמ' 21-75, 96, 139, 197-199, 247-248. בעניין ר' ישראל רובינוביץ', ראה מאמרי: 'רבי ישראל רובינוביץ' - ריטפין - מקורב לשררה בפולין במאה ה-18', אומה ותולדותיה, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 109-115.

וכלכליות של המאות הי"ז-הי"ח. מכל מקום, פולין נשארה מרכז תורני חשוב מסוף המאה הי"ז ועד למחצית המאה הי"ח.

כפי שהראו החוקרים לאחרונה, גזירות המאה הי"ז לא כיבו את אורה של פולין במישור הדימוגראפי ובמישור הכלכלי⁵⁸. מהנאמר כאן ניתן להסיק, שגם בתחום התורני היה הדבר כך. הן גרמו להקרנת יתר מערבה, בו בזמן שמקור הקרינה נשאר איתן ופורה. התוצאה היתה התחזקות שני הענפים של היהדות האשכנזית, במזרח אירופה ובמערב אירופה, והפריה הדדית ביניהם. בכך נתחזקה האחדות היסודית של היהדות האשכנזית כולה, והיא הגיעה לשיא במחצית המאה הי"ח. רק לקראת סוף מאה זו, כפי שצוין כבר על ידי החוקרים, הצטרפו החסידות מחד גיסא והאמנסיפאציה מאידך גיסא לעצב פנים שונות, ואף מנוגדות, ליהדות מזרח אירופה ומערבה⁵⁹.

- 58 G.D. Hundert, *Security and Dependence: Perspectives on 17th Century Polish-Jewish Society Gained Through a Study of Jewish Merchants in Little Poland*, Dissertation, Columbia University, New York 1978, במיוחד ההקדמה; מ' נדב, פינסק, כרך היסטורי, א, תל אביב תשל"ג, עמ' 99-108; M.J. Rosman, *The Lords' Jews: Jews and Magnates in Old Poland*, Cambridge [in press] במיוחד ההקדמה והמסקנות; ויגריב (לעיל, הערה 12), עמ' 317-320.
- 59 I. Bartal, 'The Image of Germany and German Jewry in East European Jewish Society During the Nineteenth Century', in: I. Twersky (ed.), *Danzig: Between East and West – Aspects of Modern Jewish History*, I, Cambridge Mass. 1985, pp. 4-7; I. Schorsch, 'Art as Social History: Moritz Oppenheim and the German-Jewish Vision of Emancipation', *ibid.*, p. 155, וראה גם הערותיו של פרופ' טברסקי בעמ' xi-xii.